

КОНЦЕПЦІЯ БУНТУ А. КАМЮ І ТВОРЧІСТЬ Т. ШЕВЧЕНКА (НА ПРИКЛАДІ ПОЕЗІЇ "ЗАПОВІТ")

Творчість Т. Шевченка – одне з найбільш активно досліджуваних явищ української літератури. Спектр інтерпретаційних моделей досить широкий. Вагоме місце належить аналізу етичного аспекту: добра і зла, бунту й помсти. Найвідоміша концепція бунту належить А. Камю. В українському літературознавстві неодноразово артикульовано ідею "Шевченко – бунтар". Це спонукало до накладання теоретичної матриці бунту А. Камю на поезію "Заповіт" Т. Шевченка. В поетичному заповіті митця знаходимо ідеї, що суголосні концепції бунту та бунтівника французького мислителя. Особливо такі збіги помітні на рівні стадіальності розгортання бунту, коли бунтівник спочатку визначає "межу влади" над собою, а потім своє право на бунт.

Ключові слова: концепція бунту, "межа влади", бунтівник, поетичний заповіт, міфологема.

Постановка проблеми. Дискурсивний спектр досліджень творчості Т. Шевченка досить широкий. Хоч маємо зазначити, що довгий час існувало певне кліше інтерпретації його літературної діяльності. Однак зазначимо, що часи незалежності позначилися й намаганням перепрочитання творчості Т. Шевченка. Найвідомішими спробами є опозиційні одна відносно одної монографії Г. Грабовича "Шевченко як міфотворець" та О. Забужко "Шевченків міф України", які об'єднують намагання науковців не тільки переосмислити постать митця, а й "підігнати" його під власну світоглядну систему координат.

У пропонованій студії вдаємося до накладання теоретичної матриці бунту А. Камю на поезію Т. Шевченка "Заповіт". Підтвердження для можливості таких "накладань" знаходимо в попередньо апробованій в українському літературознавстві концепції "Шевченка-бунтівника", а також близькості ідей, викладених у "Бунтарі" французького філософа та "Кобзарі" українського поета. П. Білоус у книзі "Віра Тараса Шевченка" (2014 р.) зазначає, що життя Шевченка – "...це бунт проти соціальної несправедливості, проти імперської держави, проти її очільників, проти аморальної природи людей смертних" [1: 145].

Аналіз останніх досліджень. Вагоме місце серед досліджень творчого доробку поета належить аналізу етичного аспекту: християнська мораль та проблема віри були об'єктами інтерпретації В. Щурата, М. Євшана, В. Барки, Л. Плюща, П. Білоуса, до дихотомії "добро – зло" зверталися Т. Комаринець, В. Пахаренко, ідеї опору й помсти артикульовано в наукових розвідках Ю. Барабаша, Т. Гундорової, Г. Грабовича. У коло наукових зацікавлень досить часто втрапляє модель реалізації бунту, що знаходимо в низці поетичних текстів Т. Шевченка ("Гайдамаки", "Варнак" та інші). Науковці, окреслюючи проблему бунту, розмірковують над дискурсом насилля у поезіях Кобзаря.

О. Забужко, аналізуючи поему "Гайдамаки", вдається до міфологічного тлумачення постаті Гонти та його вчинку – вбивство власних синів. Вона асоціює героя з Хроносом, який пожирає нащадків. Така асоціація дозволяє дослідниці прочитувати епізод вбивства символічно. На її думку, він кодує приреченість на безмайбутність українського народу: "Не буде перебільшенням сказати, що Гонти стає в Шевченка українською версією Хроноса-Сатурна – міфічного пожирача власних дітей, а криваві "бенкети" набувають значення демонічних пародій на присвячення цьому божеству давньоримських сатурналій. Так що, у кінцевому підсумку, важить не те, "різав" чи "не різав", – важить максимально повно оприявлена міфом ідея звихненості народної судьби, метафізичної безвиході, в якій опиняється народ..." [2: 115].

Н. Зборовська тлумачила агресію у текстах Т. Шевченка з позиції психоаналізу, виокремлюючи мазохістські й садистські інтенції: "Шевченко формує символічне уявлення про садистський народний синівський психохарактер..." [3: 83].

Більш "традиційну" інтерпретацію насилля у текстах поета знаходимо в статті Л. Масенко "Чому загинули Гонтині діти: дискурс насильства у творчості Тараса Шевченка". Дослідниця вказує, що "Шевченко не приховував жорстокості своїх героїв-бунтарів, що повстали проти гноблення, тому що їхня війна, на відміну від завоювальницьких воєн російських царів, була визвольною. Вони не зазіхали на чужі землі, а захищали свою" [4: 183].

Мета статті. Безперечною видається актуальність використання ідеї бунту А. Камю як частини постколоніальних практик перепрочитання знакових текстів для історії української літератури, зокрема творчості Т. Шевченка. Адже праця мислителя підносить цінність будь-якого бунту, розуміючи його не як афективну дію, породжену ресентиментом (заздрість, мстивість), а як момент самоусвідомлення раба й оволодіння ним ситуацією за рахунок визначення межі, до якої він здатен терпіти приниження. Визначена актуальність і обумовлює мету пропонованого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Бунтівник, за твердженням А. Камю, поєднуючи в собі одночасне "так" і "ні", проходить три стадії розуміння себе. Спочатку раб, який корився волі й забаганкам господаря, доходить до граничного стану, що спонукає його усвідомити власний "пори́г терпіння": "ні" може, наприклад, значити: "надто довго я терпів", "досі – так і бути, але надалі досить", "ви заходите занадто далеко" і ще: "є межа, переступити яку я вам не дозволю". Загалом, це "ні" стверджує існування кордону" [5: 127].

В цьому контексті поезія "Заповіт" цікава тим, що вона, з одного боку, засвідчує власне авторську межу терпіння, з іншого – артикульована у ній смерть поета має стати тою граничною подією, яка спонукає український народ до бунту. Авторська межева ситуація пов'язана з процесом помирання. Пам'ятаємо, що твір написаний у 1845 році в Переяславі як результат тривалої хвороби, що викликала передчуття ймовірної власної смерті. Початком бунту для українського народу, за концепцією Т. Шевченка, має стати його смерть ("Як умру...") та дотримання процедури поховання, зафіксованого в поетичному заповіті. Він має бути похований:

*Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий* [6: 308].

Т. Шевченко чітко розділяє фізичну смерть (тіло, поховане в українському степу) та метафізичну (відхід душі до Бога). Для нього покидання світу душею можливе лише за умови бунту народу, до якого він звертається у "Заповіті":

*Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори –
Все покину і полину
До самого бога
Молитися...* [6: 308]

Категоричне "ні", за визначенням А. Камю, сприяє переходу в свідомості бунтівника до другої фази, коли формується впевненість у власному праві на бунт: "...поривання до бунту вкорінюється одночасно й в рішучому протесті проти будь-якого втручання, яке сприймається як просто нестерпне, і в невиразній впевненості бунтівника в своїй добрій волі, а вірніше, в його враженні, що він "має право робити те або те" [5: 127].

Передчуття смерті спонукало Т. Шевченка закликати народ до бунту та вбивства:

*Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте...* [6: 308].

Зауважимо, що в доробку поета це чи не єдиний текст, де артикульовано потребу й можливість агресивно-активних дій. Загалом, у творчості Т. Шевченка йдеться не про бунт "...на взірєць цілеспрямованої діяльності, організованих виступів проти влади, а про бунт метафізичний" [1: 150]. Тобто такий бунт "уникає" конкретики, вбираючи в себе боротьбу зі всіма й всім: "Метафізичний бунт – це повстання людини проти своєї долі і проти всього всесвіту. Це бунт метафізичний, адже сперечається з кінцевою метою людини й всесвіта. Раб протестує проти долі, визначеної його рабським становищем, метафізичний бунтівник протестує проти долі, визначеної йому як представнику роду людського" [5: 135].

У шевченковому поетичному заповіті ж така розмитість об'єкта бунту зникає. Попри те, що автор не вдається до називання, обираючи загальний маркер ворог ("кров ворожу"), вказування місця, де має розгорнутися дія ("понесе з України"), констатація часу ("поховайте та вставайте"), дозволяють говорити про цілком реального тогочасного ворога, супроти якого мав бути націлений опір. З огляду на це, складно погодитися з однозначним тлумаченням слова "вража", до якого вдається О. Забужко: "У питоми шевченківському лексиконі немає "ворога" класового чи національного, а слово "вразий" означає те, що йому й належить означати в розмовній українській мові... (...) ...це кров недужа, затруєна – кров, ніби зачумлена гріхом, причому це може бути гріх як ділом, так і помислом" [2: 123]. Тобто, за дослідницею, у шевченковому поетичному заповіті йдеться виключно про "гнилу" кров власного народу, якої потрібно позбутися, очистивши водою з Дніпра. Практика міфологічного аналізу, що має місце в науковій розвідці О. Забужко, спричиняє відкидання можливого ідеологічного дискурсу. Не заперечуючи доречність і такої інтерпретаційної моделі тексту "Заповіту", однак маємо вказати й на доцільність аналізу цього

твору з позиції постколоніальної теорії, яка не вдається до повного уникнення ідеології (у ній працює принцип, що будь-який текст – це ідеологія (Г. Бгабга). Враховуючи це зауважимо, що в поетичному заповіті Т. Шевченка таки присутній заклик супроти ворога ("вražої крові"), якого, враховуючи історичний контекст, – колоніальне становище українського народу – можна визначати.

Поезія "Заповіт" Т. Шевченка закликає не тільки до бунту, а й до вбивства. А. Камю, розмірковуючи про феномен бунту, звертає увагу на його зв'язок із вбивством. Для мислителя він, з одного боку, є несумісним із моральним імперативом бунтівника, який заперечує будь-яке насилля, з іншого – цілком логічний. Перехід від бунтування до вбивства не вкладається у гуманістичну концепцію французького мислителя. Однак, А. Камю усвідомлював, що бунт пов'язаний із фізичним звільненням найчастіше супроводжується насиллям і вбивством. Міркуючи над цим він вказує, що вбиваючи бунтівник розділяє світ на дві половини: "Наносячи удар, бунтівник розколює світ на двоє. Повсталий в ім'я перемоги людей, він приносить її в жертву, освячуючи через пролиту ним кров" [5: 338].

Очищення бунту від "бруд" вбивства, на думку А. Камю, можливе за рахунок жертвності самого бунтівника, який, вчинивши акт насилля, має померти: "У бунтівника є єдина можливість змиритися з актом вбивства, вже коли він на нього зважився: прийняти свою власну смерть, самому стати жертвою. Він вбиває і вмирає заради того, щоб було зрозуміло, що вбивство неможливе" [5: 338].

У поезії "Заповіт" Т. Шевченко, обираючи для себе роль підбурювача до бунту й вбивства, своєю ймовірною смертю очищає та сакралізує право українського народу на пролиття крові ворога. Не даремно тільки з "вražою злою кров'ю" автор повертає собі здатність молитися / визнавати Бога ("а до того / Я не знаю бога..." [5: 308]). Слідом за О. Забужко, можемо помітити в цьому феномені "зомбування", адже поет визнає себе живим мерцем ("...Шевченко сам бере на себе зобов'язання стати тим, що в українському фольклорі зветься "заложним мерцем" та розцінюється як найжахливіше лихо, котре тільки може спіткати живу істоту" [2: 121]). Саме прийняття для себе долі "зомбі" стає простором очищення власного народу від гріха вбивства та виведення його з зачарованого кола неприкаяності / бездомності.

Стадії усвідомлення межі терпіння та права на опір у комбінації сприяють подоланню комплексу меншовартості, що, в свою чергу, стає підґрунтям третьої фази бунту – усвідомлення бунтівником своєї цінності: "...він стверджує все те, що відчуває у собі самому і хоче зберегти. Він вперто доводить, що в ньому є щось "вартісне", що потребує захисту" [5: 127].

У "Заповіті" ціннісний аспект двовекторний. Т. Шевченко вказує на вагомість не так самого бунту, як його результату – виникнення сім'ї великої і вольної. Бачимо не співпадіння розуміння бунту А. Камю і Т. Шевченком, адже поет проектував цінність опору в майбутнє, тоді як французький філософ стверджував, що бунт спирається на формулу "ми існуємо", а не на "ми будемо існувати".

У тексті українського поета присутнє й усвідомлення цінності бунтівника. Очищаючи бунт власною смертю, автор в останніх рядках поезії підкреслює свою значимість, застерігаючи народ не забути згадати себе у новому вільному світі:

*І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом* [6: 308].

У концепції А. Камю бунтівник розуміється як такий, що виходить за межі свого буття, перетворюючись із "я" в "ми" через спільність страждання: "В досвіді абсурда страждання індивідуальне. В бунтівному пориванні воно отримує характер колективного існування. Воно стає загальним починанням. (...) В наших щоденних випробуваннях бунт грає таку саму роль, яку грає "cogito" у процесі мислення: бунт є першою очевидністю. Але ця очевидність витягує індивіда з його самотності, вона є тим спільним, що лежить у основі першої цінності для всіх людей. Я бунтую, отже ми існуємо" [5: 134].

У час екзистенційної напруги, зумовленої хворобою, Т. Шевченко руйнує власну самотність, проектуючи своє "я" на "ми" українського народу через слово, яким він закликає (текст поетичного "Заповіту") та слово, котрим його не забудуть пом'янути.

Висновки та перспективи досліджень. Отже, в поезії "Заповіт" Т. Шевченка знаходимо ідеї, що суголосні концепції бунту та бунтівника А. Камю. Особливо такі збіги помітні на рівні стадіальності розгортання бунту, коли бунтівник спочатку визначає "межу влади" (поняття А. Камю) над собою, а потім своє право на бунт. Насамкінець варто наголосити, що застосування парадигми бунту французького філософа в контексті українських постколоніальних студій видається досить перспективним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоус П. В. Віра Тараса Шевченка / П. В. Білоус. – Житомир : ФОП "Євенок О. О.", 2014. – 184 с.
2. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – [3-є вид.]. – К. : Факт, 2006. – 148 с.
3. Зборовська Н. В. Код української літератури : Проект психоісторії новітньої української літератури : [монографія] / Н. В. Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.

4. Масенко Л. Чому загинули Гонтині діти? Дискурс насильства в творчості Тараса Шевченка / Лариса Масенко// Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 137. – С. 180–189.
5. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
6. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Bilous P. V. Vira Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko's Faith] / P. V. Bilous. – Zhytomyr : FOP "Yevenok O. O.", 2014. – 184 s.
2. Zabuzhko O. Shevchenkiv mif Ukrainy. Sproba filosofsk'ogo analizu [Shevchenko's Myth of Ukraine. The Attempt of the Philosophical Analysis] / Oksana Zabuzhko. – [3-ye vyd.]. – K. : Fakt, 2006. – 148 s.
3. Zborovs'ka N. V. Kod ukrayins'koyi literatury : Proekt psykhoistoriyi novitn'oyi ukrayins'koyi literatury [The Code of the Ukrainian Culture : the Project of Psychological History of the New Ukrainian Literature] : [monografiia] / N. V. Zborovs'ka. – K. : Akademvydav, 2006. – 504 s.
4. Masenko L. Chomu zagynuly Gontyni dity? Dyskurs nasyistva v tvorchosti Tarasa Shevchenka [Why did Gontyna's Children Die? The Discourse of Violence in the Taras shevchenko's Creative Work] / Larysa Masenko// Kur'yer Kryvbasu [Courier of Kryvbas]. – 2001. – № 137. – S. 180–189.
5. Kamyu A. Buntuyushchiy chelovek. Filosofiya. Politika. Iskustvo [Rebelling Man. Philosophy. Policy. Art] / A. Kamyu. – M. : Polytizdat, 1990. – 415 s.
6. Shevchenko T. G. Kobzar [Kobzar] / T. G. Shevchenko. – K. : Dnipro, 1982. – 647 s.

Матеріал надійшов до редакції 24.01. 2014 р.

Юрчук Е. А. Концепция бунта А. Камю и творчество Т. Шевченка (на примере поэзии "Завет").

Творчество Т. Шевченко – одно из наиболее активно изучаемых явлений украинской литературы.

Спектр интерпретационных моделей достаточно широк. Важное место принадлежит анализу этического аспекта: добра и зла, бунта и мести. Самая известная концепция бунта принадлежит А. Камю. В украинском литературоведении неоднократно артикулируется идея "Шевченко – бунтарь". Это побудило к наложению теоретической матрицы бунта А. Камю на поэзию "Завет" Т. Шевченко. В поэтическом завещании писателя находим идеи, созвучные концепции бунта и бунтовщика французского мыслителя. Особенно такие совпадения заметны на уровне стадильности развития бунта, когда бунтовщик сначала определяет "границу власти" над собой, а потом свое право на бунт.

Ключевые слова: концепция бунта, "предел власти", бунтовщик, поэтическое завещание, мифологема.

Yurchuk O. O. The Rebel Conception by A. Camus and Creative Work by T. Shevchenko (on the Example of "Zapovit" Poetry).

The creative work by Taras Shevchenko is one of the most actively studied phenomena in the Ukrainian literature. The range of interpretational models is sufficiently broad. The significant place belongs to analyzing of the moral aspect: goodness and evil, rebellion and revenge. The most famous rebel conception belongs to Albert Camus. In the Ukrainian literary "Shevchenko-rebel's" idea has articulated repeatedly. It has led to the imposition of a theoretical rebellion matrix of Camus on the poetry "Zapovit" by Taras Shevchenko. In the poetical testament of the artist we can find ideas of the same conceptions of riot and rebellion of a French thinker. Especially such coincidences noticeable at the level of the stadial developments of rebellion, when a rebel at first determines "the limit of authority" over himself, and then right to revolt. Stages of understanding the limits of patience and the rights of resistance in combination contribute to overcoming the inferiority complex, which in turn becomes the foundation for the third form of revolt. It is an awareness of the value of a rebel that is present in the text of the Ukrainian poet. Purifying rebellion with own death, the author in the concluding lines of poetry emphasizes its importance, warning people not to forget to mention himself in the new free world.

Keywords: rebel conception, "limit of authority", poetical testament, myth.